

В.Борисенко
(м. Київ)

Україна на шляху до Переяславської ради 1654 р.

З початком національно-визвольної революції в 1648 р. новостворена Українська козацька держава повела війну не на житті, а на смерть з Річчю Посполитою за власну незалежність. Безперервні війни однаково виснажували як Україну, так і Польщу, гинула велика кількість населення, насамперед чоловічого, з чим слабшала військова сила обох держав. Зменшилася кількість податків, що надходили з України до метрополії, внаслідок чого Польща почала відчувати гостру нестачу коштів для утримання найманого війська. Українська козацька держава також перебувала не в кращому становищі, значна її територія в ході воєнних дій була зруйнована нападами, загинули тисячі і тисячі кращих її синів і дочок, у населення поступово почала зростати зневіра у щасливе закінчення війни.

Б.Хмельницький і його оточення докладали героїчних зусиль для того, щоб не допустити створення широкого антиукраїнського союзу держав на чолі з Річчю Посполитою. Одночасно з цим велась колосальна робота по залученню зовнішніх політичних сил для війни проти Польщі. Цій меті підпорядковувалася вся зовнішньо-політична діяльність українського уряду, характерною особливістю якої була поліваріантність підходу до вирішення найважливішої для України проблеми. У своїх відносинах з урядами інших держав Б.Хмельницький не віддавав явної переваги будь-якій з них, намагаючись при цьому якомога повніше забезпечити інтереси України. Інколи це набирало вигляду своєрідного шантажу або дипломатичного тиску, що цілком виправдовувалося тогочасною неймовірно складною обстановкою.

Геополітичне становище молоді Української держави в 1652 р. почало помітно мінятись. Героїчними зусиллями Україна швидко загоювала рани Берестейської поразки 1652 р., народ протестував проти виконання умов Білоцерківської угоди, а Б.Хмельницький всіляко намагався не допустити передчасного відновлення воєнних дій з Польщею. Причому у відносинах з польським королем він всіляко демонстрував свою вірність умовам Білоцерківської угоди 1651 р. За вироком козацького суду були скарані на горло призвідці збройних виступів українського населення проти повернення поляків на Лівобережжя і серед них такі видатні полководці, як миргородський полковник М.Гладкий та корсунський полковник Л.Мозиря. Повідомивши про це польського короля, Б.Хмельницький одночасно наполягав на тому, щоб польські війська не нападали на українські міста і села, не нищили людей, а між Україною та Польщею був відновлений Зборівський мир¹. Зрозуміло, що така переорієнтація у ставленні Б.Хмельницького до Польщі відбулась під тиском переважної частини козацької старшини, готовності козацтва, селянства і міщанства захищати свої права та привілеї зброєю.

Враховуючи зміни у суспільній свідомості народу, гетьман наприкінці весни 1652 р. починає перехоплювати у поляків воєнну ініціативу. Він віддає озпорядження населенню Лівобережної України про вигнання з цієї території польських урядників і шляхти, збирає козаків Корсунського, Канівського, Черкаського та Уманського полків, що відверто означало денонсування Білоцерківського договору і приготування України до війни з Польщею. Однак, основною мішенню України у цей час стала не Польща, а придунайські князівства і насамперед Молдавія, господар якої В.Лупул, після поразки козаків під Берестечком у 1651 р., відмовився виконати договір 1650 р. про видання своєї дочки Розанди за Тимоша Хмельницького. Молдова, а за нею Валахія і Трансільванія почали політично зближуватись з Польщею, що загрожувало створенням антиукраїнської коаліції держав, допустити чого український уряд не міг.

Переможна битва української армії під Батогом над поляками 22-23 травня 1652 р. і династичне весілля дітей Б.Хмельницького й молдавського господаря В.Лупула означали для європейського світу не тільки явну поразку Речі Посполитої, але й початок переходу Української держави під протекторат Туреччини. Такий перебіг подій був цілком реальним і на нього не могла не відреагувати Московська держава, сама зацікавлена в Україні. Її послы В.Унковський і А.Ардаб'єв наприкінці червня 1652 р. під час перебування в Чигирині на своє запитання, що буде, якщо Річ Посполита переможе козаків дістали відповідь генерального писаря І.Виговського, що в цьому випадку, коли цар не прийме Україну під свій захист, то багато прибічників гетьмана умовлятимуть його визнати протекторат Туреччини². Між іншим, сам І.Виговський поклявся бути вірним московському царю і не допустити такого розвитку подій. Це повідомлення другої особи у Війську Запорозькому не могло не стурбувати московський уряд і не викликати з його боку відповідної реакції, яка б задовольнила його інтереси.

При цьому царський уряд добре пам'ятав, що ще в 1650 р. Б.Хмельницький, роздосадуваний небажанням Москви допомогти Україні заявляв, коли "государ нас не пожалує, і допомоги не дасть, що йому государю буде, як я об'єднаюсь з турками, татарами і з волохами і з уграми, і піду і землю його спустошу, так як і волоську"³.

Після династичного весілля Тимоша з Розандою Б.Хмельницький проводив послідовну політику на відновлення мирного договору України з Польщею 1649 р. Причому намагався відстояти всі його положення, незважаючи на негативне ставлення до власних пропозицій більшості шляхти і сенаторів. З цього приводу в листі до молдавського господаря у серпні 1652 р. він, зокрема, писав, що Військо Запорізьке бажає миру з поляками і навіть хоче його зміцнення на умовах Зборівського трактату. Серед інших вимог гетьман вимагав повернення православним українцям захоплених уніатами церков і монастирів, підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького,

гарантування прощення усім учасникам війни з Польщею. Окремо Б.Хмельницький наголошував на тому, щоб територія Української козацької держави була визнана від Дністра і до "московського кордону"⁴. Тобто, мова йшла вже не тільки про південне Брацлавське воєводство, але і про частину північнішого від нього Волинського воєводства, оплоту шляхетського владарювання на Україні.

Династичний союз України з Молдавією значно зміцнив міжнародне становище Української держави. Правителі європейських держав заговорили про можливість створення антипольського союзу та головну роль у ньому України, як найнепримиреннішого ворога Речі Посполитої. Зрозуміло, що за такого розвитку подій у Центральній Європі уряди ряду держав, у тому числі й Московська, змушені були або вносити відповідні корективи у свою зовнішню політику, або планувати їх. Сучасний молдавський дослідник Е.Байдаус, зокрема, вказує на небажання Москви в цьому випадку поступатись Молдавії роллю посередника для залагодження конфлікту між Україною і Польщею⁵. Не відкидаючи таких намірів царського двору, зазначимо, що Москва була зацікавлена не просто у поразці Польщі, але в такому розвитку подій, який би дозволив їй задовольнити власні територіальні претензії, і насамперед відторгнути Смоленщину і Чернігово-Сіверщину.

Уникнути відсторонення себе від можливого розподілу польської спадщини, московський уряд міг тільки одним шляхом. Він полягав у тому, щоб випередити ці події і взяти під своє "покровительство" Україну, чого протягом багатьох попередніх років домагався і Б.Хмельницький.

1652 р. став роком тріумфу козацької України, вона не тільки відновила свою державу в територіальних рамках Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств, але й зміцнила свої позиції на міжнародній арені. Користуючись молдавським князівством як воєнним плацдармом, Б.Хмельницький мав можливість встановити гегемонію України в Подунайщині. Хоч, Валахія і Трансільванія, як і Молдавія, перебували у

васальній залежності від Туреччини, але вони не відчували себе в повній безпеці від України і шукали собі союзника в можливому міждержавному конфлікті з нею. Для Польщі зближення придунайських князівств з Україною було вкрай небезпечним, оскільки за ними стояла могутня Турецька імперія, шляхів порозуміння з якою наполегливо шукав Б.Хмельницький.

Але при цьому на першому місці у зовнішньо-політичних планах українського гетьмана стояла Московська держава. У вересні 1652 р. Б.Хмельницький знову просить у Москви воєнної допомоги через грецького посла Гавриїла, а в жовтні – московського піддячого А.Ардаб'єва, у грудні – свого посла Є.Богдановича-Зарудного та інших людей. Одночасно з цим гетьман через посередництво інших осіб робив тиск на Москву, поширюючи через вірних собі людей думку про свою готовність на випадок відмови царя "прийняти його під свою руку" визнати зверхність Кримського хана⁶.

Щоб відвернути загрозу переходу України під протекторат Туреччини, московський уряд через свого посла Я.Лихарєва у січні 1653 р. пообіцяв Б.Хмельницькому своє посередництво в укладенні українсько-польського миру, на що гетьман дав згоду. В основі такого миру мали лежати умови Зборівської угоди 1649 р.⁷, у чому польський уряд постійно відмовляв Україні. Український гетьман не вірив в успіх московської дипломатії, але, щоб її заохотити обіцяв допомогти Московії відвоювати в Польщі Смоленськ і Сіверськ. Якщо ця пропозиція була для московського уряду прийнятна, то її супровід не міг не насторожити московитів. Він полягав у тому, що гетьман обіцяв зробити це з допомогою Молдавії та Валахії⁸, що демонструвало одночасно як бажання гетьмана до зближення з Московією, так і готовність його до кардинальної зміни своєї зовнішньої політики.

Становище України, як незалежної від Польщі держави, на осінь 1652 р. настільки зміцніло, що за повідомленням гетьмана С.Потоцького, Б.Хмельницький почав випускати власні гроші, що до цього було компетенцією тільки державної скарбниці Речі Посполитої. Хоча це повідомлення до цього

часу не підкріплене відповідними нумізматичними знахідками, але воно свідчить про зміни у суспільній свідомості польських урядовців, частина яких все чіткіше усвідомлювала незалежний статус України⁹.

Одночасно з цим становище Речі Посполитої суттєво погіршало. Уряди європейських держав не подавали їй допомоги у війні з повсталю Україною й обмежувались тільки співчутливими заявами. Вони очікували дальшого розвитку подій, ослаблення, а то й поразки Польщі з тим, щоб за її рахунок задовольнити власні територіальні претензії.

Економічне становище Польської держави вже на осінь 1652 р. стало загрозливим. Руйнування України негативно позначилось і на Польщі. Різко скоротились, а то й припинились поставки з українських земель найнеобхідніших для ведення війни товарів – хліба, м'ясних продуктів, тканин, заліза, селітри та поташу, необхідних для виробництва пороху.

З цього приводу київський воєвода А.Кисіль 1 травня 1652 р. писав канцлеру Польщі, що "годувальниця, нещасна наша Україна, обидва війська (мались на увазі польське і литовське –В.Б.) до цього часу годувала не без образи для вищої свободи, бо це ми, шляхта, всіх годували з наших вотчин, поки у нас вистачало, чим дійсно заслужили вінець за збереження Речі Посполитої та цих військ"¹⁰. Далі воєвода пропонував зобов'язати шляхту, що мала маєтності на українських землях, проживати у них та брати участь в забезпеченні армії всім необхідним, що в тих умовах виявилось нездійсненним.

Через загибель багатьох українців, відходу людей в армію Б.Хмельницького та небажання воювати на боці Речі Посполитої, різко скоротились джерела поповнення польської армії людськими ресурсами. Коронні землі Польщі і Литви не могли забезпечити потребу держави у солдатах, внаслідок чого вона була змушена все більше вдаватись до послуг найманців. Однак, такі послуги коштували досить дорого, тяжким тягарем лягала на державу і не завжди були дієвими. Польща вже не могла виплачувати

найманому війську регулярного жалування, що негативно позначалось на його боездатності.

Наприкінці 1652 р. намітилось дипломатичне зближення інтересів України і Трансільванії, дальший розвиток яких залежав від багатьох факторів. Принаймні, про дотримання дружби між обома країнами Б.Хмельницький писав у січні 1653 р. до трансільванського князя. Хоча останній і вів подвійну гру, листуючись і з польським королем та готуючись до війни з В.Лупулом, однак такі відносини між гетьманом і князем залишали можливість майбутнього політичного зближення. Тим більше, що в цей час на прохання Б.Хмельницького турецький султан наказав сілістрійському та іншим пашам допомагати козакам у їх боротьбі з Польщею¹¹. Гетьман одночасно веде дипломатичні переговори і з кримським ханом про воєнну допомогу, що не могло залишитись непоміченим московитською дипломатією.

Напевне, безпосередній поштовх до подальшого українсько-турецького зближення дала ухильна позиція Москви щодо конкретної допомоги Україні в її протистоянні з Річчю Посполитою. Московський уряд, вірний своєму курсу зволікання з наданням Україні воєнної допомоги, наприкінці січня 1653 р. через своїх посланців Я.Лихарева та І.Фоміна запропонував гетьману своє посередництво у примиренні козаків з Річчю Посполитою¹². Це було зроблено незважаючи на неодноразові запевнення Б.Хмельницького у тому, що між Україною і Польщею не може бути ніякого миру. Правда, це не завадило йому прийняти царську пропозицію і висловити побажання, щоб царські дипломати на переговорах з Польщею відстоювали інтереси козаків і православної "віри". У відповідь на такі неконкретні обіцянки царя, Б.Хмельницький на початку лютого 1653 р. відправив до Стамбулу своє посольство з проханням воєнної допомоги у війні з Польщею. Дізнавшись про це, австрійський резидент у столиці Туреччини повідомляв австрійський двір про реальну ймовірність такої допомоги, а відповідно і готовність гетьмана "служити" султану¹³.

Тобто, будь-яке зволікання Москви у вирішенні судьбоносного для України питання Б.Хмельницький використовував для політичного зближення Української держави з Туреччиною і цим самим робив тиск на Московію.

Як і очікувалось, польський король відхилив царське посередництво при вирішенні конфлікту з Україною мирним шляхом і вдався до воєнних методів. На весну 1653 р., коли стало явним небажання Московії вступати у війну з Польщею за Україну, Б.Хмельницький активізував дипломатичні переговори з Туреччиною, які дали позитивні результати. У відповідь на його прохання про допомогу, передане візирю 4 березня, турецький уряд провів спеціальне засідання, на якому більшістю голосів було ухвалено рішення про допомогу Україні воєнними силами сілістрійського пашалика і Кримського ханства. Крім того, турецький уряд висловив готовність взяти Україну під свій протекторат, для чого до Б.Хмельницького було направлено спеціальне посольство¹⁴. Це був своєрідний перелом у турецько-українських відносинах, який при подальшому позитивному розвитку міг кардинально змінити геополітичну ситуацію на євразійському континенті. З'явилися навіть певні тенденції таких змін. Незабаром на виконання наказу турецького султана кримський хан почав направляти Б.Хмельницькому для підкріплення татарські загони.

Ця допомога була вчасною, оскільки в березні польський король зробив чергову спробу відновити свою владу над Правобережною Україною. Правда, вона виглядала швидше авантюрою двох воєначальників, ніж серйозною воєнною операцією. Чарнецький і Маховський з кількатисячними загонами напали на українську територію, зруйнували Погребища, Борцагівку, Немирів, інші міста та багато сіл, але під загрозою козацького війська мусили спішно ретируватись. Ця акція викликала різку критику деяких польських можновладців, які вбачали в ній більше шкоди для Польщі, ніж користі. Безуспішність цієї акції засвідчила нездатність Польщі силовими методами підкорити Україну. На більше польський уряд не наважувався, побоюючись як безпосередньої війни з Туреччиною, так і того, щоб Б.Хмельницький не дав

згоди на васальну залежність від турецького султана, чого від нього вимагало офіційне турецьке посольство.

У таких умовах гетьман продовжує переговори з Москвою, все більше наголошуючи на зацікавленості Туреччини і Кримського ханства взяти Україну під своє покровительство. Зокрема, у квітні 1653 р. послы К.Бурляй і С.Мужиловський у Москві знову висловили прохання Б.Хмельницького взяти Україну "під государеву руку" або хоча би дипломатичним шляхом відвернути початок нових воєнних дій Польщі проти неї. При цьому послы в черговий раз повідомляли царя про те, що і турецький султан, і кримський хан знову пропонували Україні свою державну зверхність, а відповідно і допомогу у війні з Польщею¹⁵. Все залежало від волі українського гетьмана та його оточення, оскільки султанський двір вже прийняв доленосне для України рішення.

Реальна небезпека наближення Туреччини до московського кордону все більше і більше турбувала царський уряд. Його представники добре розуміли, що настає критичний час, коли необхідно кардинально вирішувати питання з Україною, інакше буде пізно. Запевнивши українських послів у царській милості, уряд зробив чергову спробу відтягнути цей час і отримати додаткові дивіденди. Вони полягали насамперед у військовому, економічному і політичному ослабленні та знекровленні як України, так і Польщі в ході наступних воєнних дій між ними. Тому не дивно, що відправлене наприкінці квітня 1653 р. до Варшави царське посольство на чолі з князем Б.Репніним-Оболенським не ставило перед польським урядом ніяких вимог щодо України, а зажадало тільки покарати винних у пропусках в царських титлах, а також поставити питання про переслідування у Речі Посполитій людей православного віросповідання. Такі вимоги не були новими у московитській політиці, вони регулярно висувались і в попередні роки, не даючи ніякого позитивного результату. Так сталося і цього разу.

Але помітне посилення Української козацької держави у Подунайщині та її політичне зближення з Туреччиною змусили московський уряд

продемонструвати перед Б. Хмельницьким свою готовність допомогти "Війську Запорозькому". 25 травня 1653 р. він виніс питання про взяття України "під високу царську руку" на розгляд Земського собору. Як і слід було чекати, останній дав на це принципову згоду, але ухвалу з різних причин не затвердив. З відповідним повідомленням до Чигирин наприкінці травня було відправлено посольство на чолі з А. Матвеевим та І. Фоміним. Однак, якихось конкретних заходів по реалізації рішення Земського собору московський уряд не зробив. Його послі у Варшаві в черговий раз висунули перед поляками далеко не головні для України вимоги, які польський уряд не прийняв. Така двоїста політика Москви все більше підривала віру Б. Хмельницького у готовність царя подати Україні військову допомогу, принаймні в найближчий час, і змушувала його продовжувати пошуки інших зовнішньо-політичних орієнтирів. На це український уряд навесні 1653 р. все більше штовхали й зовнішні обставини.

Одними з них стали події в Молдавії, де місцеве боярство, підтримуване правителями Трансільванії й Валахії, організувало змову, скинуло В. Лупула з престолу, а на його місце поставило логофета С. Георгіце. Турецький уряд не схвалив дій заколотників, наказав арештувати посланців С. Георгіце до султана, відправити їх молдавському господарю В. Лупулу для покарання і підтвердив того на престолі¹⁶. Цим самим султан давав згоду і на покарання інших своїх васалів, валаського господаря і трансільванського князя, які підтримали молдавських заколотників.

Така позиція турецького султана була знаковою подією для Європи. Вона продемонструвала європейським монархам не просто прихильність турецького уряду до дій українського гетьмана, але і його готовність виступити на захист тих держав, які підтримували союзні відносини з Україною.

Набагато меншою була небезпека для України створення дієвого союзу Молдавії та Речі Посполитої, спрямованого проти Української держави. При всьому бажанні нового молдавського господаря С. Георгіце заручитись підтримкою польського короля, можливість встановлення союзних відносин

між Молдавією і Польщею була у той час нереальною. Перебуваючи у васальній залежності від Туреччини, невизнаний молдавський господар не міг піти на такий крок без ризику нарватись на протидію турецького уряду, який розглядав Річ Посполиту як свого основного противника в Європі, й одночасно вбачав в Україні майбутнього васала. Та й ослаблена Польща ніколи не б вдалась до такої авантюри.

Врахувавши всі обставини, Б. Хмельницький відрядив свого сина Тимоша на допомогу тестю, який наприкінці квітня 1653 р. завдав поразки угорсько-валаським військам і допоміг В. Лупулу відновити свою владу в Молдавії. Правда, воєнна недосвідченість Т. Хмельницького і нестримне бажання В. Лупула покарати правителів Валахії та Трансільванії за свою ганьбу призвели до поразки в травні 1653 р., невиправданих втрат і ускладнення відносин з ними України. Але і в таких умовах трансільванський князь Ю. Ракоці намагається послабити ворожу реакцію українського гетьмана. З цією метою він звертається з листом до Б. Хмельницького, у якому намагається зобразити свої дії винятково проти молдавського господаря.

Ставлення турецького султана до втручання українського гетьмана у внутрішні справи Молдавії. Зокрема, турецький візир в листі до Б. Хмельницького картав того за дії Тимоша в придунайських князівствах і рекомендував гетьману надалі не переносити воєнні дії на територію, залежну від Османської імперії, та одночасно запевняв його в готовності до всілякої допомоги Україні у війні з Польщею¹⁷. Такими діями турецький уряд все чіткіше демонстрував перед європейськими правителями свою прихильність до Української держави і навіть свою згоду на її дії проти васалів Туреччини, але, звичайно, за погодженням з султаном. Цим самим в очах європейського світу Україна перетворювалась у васала Туреччини, здатною відстоювати свої інтереси під прикриттям могутньої Турецької імперії. Це добре розумів і уряд Московської держави.

Для України династичний союз з Молдавією був цінний насамперед тим, що він вводив рід Хмельницького у коло королівських родин Європи і робив його рівним з ними, а Україна остаточно стверджувалась на євразійському просторі як суб'єкт міжнародного права. Зокрема, на це досить швидко і позитивно відреагував литовський гетьман Я.Радзивіл, який тримав за собою старшу дочку В.Лупула, і таким чином поріднився з Б.Хмельницьким.

Польський уряд не міг примиритись з посиленням України в Молдові і почав шукати шляхів залучення на свій бік придунайських князівств. З відповідною позицією він на початку червня 1653 р. звернувся до трансільванського князя Ю.Ракоці, який й сам намагався забезпечити свою країну від можливого вторгнення українського війська.

У листі від 10 червня князь погоджується з пропозицією польського уряду. Характерно, що при цьому він наголошує на тому, що союз Трансільванії з Польщею буде розцінено Туреччиною як ворожі дії "проти турок і татар. В цьому становищі, зазначав князь, - обидва ці народи (турки і татари – В. Борисенко) можуть негайно напасти на війська вашої світлості з кількох сторін. Опір їм без допомоги інших християнських князів був би недостатнім"¹⁸. Таким уточненням трансільванський правитель фактично заявляв про свою неучасть в антиукраїнській коаліції до того часу поки Польща не заручиться у війні з Україною дієвою підтримкою інших держав. Та й уряд самої Польщі добре розумів всю небезпеку загравання з державами, які перебували у васальній залежності від Турецької імперії, і утримувався від реалізації сумнівних проектів.

Після відновлення на престолі В. Лупул, відчуваючи за собою силу козацької України, почав дії проти Валдахії і Трансільванії. Таким чином, почав реалізовуватись на практиці союз України з Молдавським князівством, спрямований як проти Польщі, так і Валахії та Трансільванії. Для Польщі з'явилась реальна загроза втрати лояльних до неї держав, що поставило б її у гірше становище.

Тим більше, що він мав дані про бурхливий розвиток українсько-турецьких зв'язків. Дійсно, турецьке посольство на чолі з Мехмет-агою наприкінці травня – на початку червня 1653 р. привезло Б. Хмельницькому грамоту, в якій султан пропонував гетьману України визнати турецьке підданство з набагато ширшими правами ніж кримський хан. Султан погоджувався на те, що залежність України від Туреччини буде виявлятися тільки у виплаті щорічної данини і неучасті у війні з нею інших держав. Посольство привезло Б. Хмельницькому повноцінний набір атрибутів (гетьманської) королівської влади – корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. Тобто, підданство України розглядалось султанським диваном як доконаний факт, який мав бути затверджений відповідними дарунками державної атрибутики. Зрозуміло, що несприйняття гетьманським урядом пропозиції турецького султана могло мати для України наслідки у вигляді заборони кримському хану допомагати Україні у війні з Польщею, а то й перехід його на бік поляків. Такий варіант розвитку українсько-турецьких відносин цілком був можливим, що добре розумів і Б. Хмельницький, і що в наступному підтвердили події початку 1654 р.

Щоб не наражати Україну на таку небезпеку, український гетьман мусив вдавати свою згоду на офіційне визнання турецького підданства України, але всіляко відкладав його під різними приводами. На цей раз ними стали розміри данини і терміни її сплати. Гетьманський уряд погоджувався сплачувати Туреччині по 40 тис. талярів щорічно, але після завершення війни¹⁹.

Можливо, існували й інші умови українського підданства Туреччині, про які 12 липня розповідав люблинський ігумен С. Попель московським послам до короля. Вони зводились до того, щоб Б. Хмельницький відвоював у поляків Кам'янець-Подільський і передав його туркам, виплачував щорічну данину в розмірі 10 тис. золотих червоних, надсилав щороку одну тисячу волів і 10 тис. овець. Натомість турки обіцяли козакам допомогу Кримського ханства і власного війська²⁰.

Чутки про позитивне завершення українсько-турецьких переговорів про підданство України Туреччині швидко поширилися по Європі й викликали серйозне занепокоєння урядів багатьох держав. Намічався перегляд статус-кво в Європі, держави якої тільки-но вийшли з руйнівної Тридцятилітньої війни й не хотіли його порушення. Московська держава мала свої інтереси і намагалась використати найменші можливості для їх реалізації. Терміново направлений до Чигирин царський гінець С.Яцина в розмові з І. Виговським дізнався про те, що до гетьмана їде спеціальний посол з повноваженням оформити перехід України під протекторат Туреччини. Б. Хмельницький з приводу турецького посольства висловився досить рішуче, заявивши, що при такому ставленні Москви Україна буде змушена перейти під протекторат Туреччини²¹.

Повідомлення С.Яцина про це царю викликало справжній шок в урядових колах Московської держави. Він став ще більшим після підтвердження цих відомостей і путивльським воєводою, який отримав їх від своїх вивідачів в Україні. І московський уряд вжив адекватних у цій ситуації заходів. 22 червня 1653 р. до Чигирин було відправлено московитське посольство на чолі з стольником Ф. Ладиженським з грамотою царя, в якій писалось: "І ми, великий государь... зволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку"²². Щоб заспокоїти українського гетьмана, цар повідомляв його про те, що в Московії для допомоги Україні збираються війська і народне ополчення.

Тим часом позиції України в Подунав'ї знову ускладнились. Не бажаючи посилення Української козацької держави та її союзника Кримського ханства на Подунайщині, Трансільванія і Валахія знову підтримали С. Георгіцу. Відчуваючи за собою їх силу, останній першого липня 1653 р. з допомогою своїх спільників розгромив урядові війська й зайняв столицю Молдавії Ясси. Передбачаючи неминуче вторгнення козацьких військ у Молдову, С. Георгіце 12 (22) липня звернувся з листом до польського короля з проханням про допомогу в боротьбі з українськими козаками. При цьому новий правитель Молдови посилався на відповідне прохання уряду Валахії й Трансільванії та

обіцяв домогтися розірвання союзу Б. Хмельницького з кримським ханом²³. Напевне, при цьому С. Георгіце мав на увазі заручитись підтримкою уряду Туреччини, зв'язків з яким він, незважаючи на негативне попереднє до себе ставлення, не припиняв. Характерно, що в цій ситуації трансільванський князь Ю. Ракоці, в цілому виступав за союз з Річчю Посполитою²⁴. Тому, щоб не наражатись на воєнний конфлікт з могутньою Туреччиною, польський уряд направив на допомогу С. Георгіце загін добровольців під командою полковника Кондрацького, а пізніше – й підрозділ урядового війська. Частину цих військ затримали козаки на Дністрі, частина пробилась у Молдову.

В такій ситуації Б. Хмельницький не міг залишатись осторонь подій у Молдові, що стосувалось його союзника Молдавії та утворення антиукраїнської коаліції з числа Польщі, Молдавії, Трансільванії та Валахії. Він направляє на допомогу сім'ї В. Лупула, яка закрилась у Сучаві з надійними військами, сина Тимоша й одночасно звертається до валаського господаря і трансільванського князя з листами, в яких зображує свої дії винятково проти С. Георгіце, а не них. Однак, ці звертання не зарадили справі й Трансільванія та Валахія продовжували підтримувати С. Георгіце. Самому ж Тимошу вдалось з боями 8 серпня пробитись до Сучави, де він попав у оточення молдавсько-трансільвансько-валаських військ й змушений був оборонятись.

Воєнно-політичне зближення з Трансільванією, Валахією і Молдавією польський уряд розцінював як важливий успіх, що надає йому змогу жорсткіше ставитись до Української козацької держави. У першій половині липня король відмовився прийняти гетьманського посла А. Ждановича, який привіз пропозицію Б. Хмельницького укласти перемир'я з Польщею на умовах Зборівського трактату 1649 р. Самого А. Ждановича затримали у Львові, козаків Р. Летяженка і С. Скобієнка відправили до Б. Хмельницького з образливою відповіддю польного гетьмана. Польський король видав універсал про збір посполитого рушення для походу проти Української козацької держави.

У такому ж непримиренному дусі поставився польський уряд і до спроби посольства Московської держави примирити Українську козацьку державу і Польщу на основі Зборівського трактату. Звичайно, така постановка питання московитською дипломатією перед королівською владою стала результатом планомірного тиску українського уряду на царя і погрозою визнати протекторат Туреччини. Хоча перемир'я і не було стратегічною метою українського гетьмана, але воно на той час відповідало інтересам України, яка виношувала плани повного державного незалежнення від Польщі. Не зарадило справі й повідомлення послів Б. Репніна, Б. Хитрово і А. Іванова про готовність Б. Хмельницького визнати політичну зверхність турецького султана.

Співставивши це повідомлення з даними своєї дипломатії, польський уряд був змушений приділити особливу увагу українсько-турецьким переговорам і визначенню їх небезпеки для Речі Посполитої. Це питання спеціально розглядалось на нараді senatorів 16 серпня у Львові. Канцлер повідомив senatorів про те, що турецький уряд остаточно вирішив підтримувати Б. Хмельницького і наказав кримському хану допомогати йому у війні з Польщею, оскільки козаки визнали протекторат султана. Одночасно було повідомлено і про наростання ворожості до Польщі серед вищих урядовців Туреччини. Частина учасників наради виступала за те, щоб, не порушуючи миру з Портою, проводити незалежну політику, не відмовляти від субсидій її противників і примиритись з козаками навіть за рахунок певних поступок. Інша – ратувала за використання слушного моменту для придушення визвольного руху в Україні. До останньої думки пристав і король Ян Казимир. Він оголосив посполите рушення і наказав готуватись до воєнних дій проти Української козацької держави.

У свою чергу, й Україна готувалась до війни. Гетьман збирав докупи козацькі полки, підтягував їх ближче до майбутнього театру воєнних дій. Загрозлива передвоєнна обстановка в Україні перешкодила Б. Хмельницькому вчасно подати допомогу своєму сину Тимошу, який разом з своїми козаками

мужньо оборонявся в Сучаві від молдавських, трансільванських, валаських, польських і шведських загонів. Не вдалось йому виручити сина й з допомогою активної дипломатії, внаслідок чого Тиміш загинув, українське військо зазнало поразки, а Україна втратила з таким трудом завойовані позиції в Молдавії.

Однак, перемога об'єднаних сил у Молдавії не справдила очікуваних сподівань польського уряду. Правителі Трансільванії та Валахії, незважаючи на попередні обіцянки, ухилились від об'єднання своїх сил з Польщею для спільної боротьби проти України. На перешкоді реалізації задумів Речі Посполитої стала активна протурецька дипломатія уряду Б. Хмельницького, у результаті якої ні Валахія, ні Трансільванія не наважились збройно виступити проти майбутнього васала турецького султана. Тому Валахія і Трансільванія надіслали польському королю не більше трьох тисяч вояків. Притому як добровольців, що фактично зірвало плани Польщі на широкомасштабну воєнну кампанію проти Української козацької держави.

До того ж, Польща влітку 1653 р. переживала глибоку соціально-економічну кризу. Стало надзвичайно тяжко поповнювати свіжими силами власну армію, казна спорожніла, припинилась виплата жалування найманцям. Зокрема, наприкінці липня 1653 р. з цього приводу в армії відбулись сильні заворушення. У відповідь на заяву командування про виплату тільки незначної частини жалування жовніри збунтувались і відмовились виконувати накази старших. Їх у цьому підтримали ротмістри і солдати найманих частин, почались хвилювання, а потім і збройні сутички між найманцями і вірними польському уряду військами, під час яких загинуло кілька сот людей з обох сторін. У результаті цих подій, як писав литовський гетьман Я. Радзивіл на початку серпня 1653 р., "сили наші все слабшають", а чисельність війська зменшується²⁵.

Воєнні труднощі Польщі не залишались таємницею для урядів європейських держав, для яких це було однією з причин відмови їй у військовій допомозі. Подібно діяв і московський уряд, очікуючи слушного моменту для

нанесення їй остаточного удару з допомогою приєднаної до Московського царства Української козацької держави.

Багаторічна дипломатична боротьба уряду Б.Хмельницького за Литву поступово давала позитивні для України результати. Після династичного шлюбу Тимоша з Розандою український гетьман Б.Хмельницький поріднився з литовським гетьманом Я.Радзивілом. Родинні зв'язки литовського гетьмана відіграла не останню роль у миротворчому ставленні Литви до України з 1652 – 1653 рр. До того ж, він репрезентував ту частину польсько-литовської шляхти, яка виступала за замирення з козаками. Спираючись на своїх однодумців, Я.Радзивіл робив тиск на польського короля з метою вирішити конфлікт з Україною мирним шляхом, навіть ціною значних поступок. Таку поведінку литовського гетьмана стосовно польсько-українського воєнного протистояння королівське оточення вважало підозрілою²⁶. Для Московської держави розкол польсько-литовської правлячої еліти у ставленні до війни з Україною з наступним відособленням Литви від Польщі був бажаним тільки при умові, якщо він не зміцнював незалежність Української козацької республіки. В іншому випадку потреба України в підтримці Московської держави слабшала, а то взагалі й відпадала.

Характер дипломатичних переговорів України з Туреччиною і Московською державою суттєво не змінився і після початку облоги українсько-татарською армією польського війська під Жванцем. Явна перевага в цьому протистоянні була на боці союзників, вони переважали противника кількісно, володіли бойовою ініціативою, а козаки горіли бажанням нарешті завершити багаторічну війну тріумфальною перемогою над поляками.

Московський уряд тверезо оцінював негативні наслідки такого розвитку подій для своєї зовнішньої політики на заході і тому змушений був активізувати проукраїнську політику. Крім того, йому на руку була і слабкість литовської армії²⁷. З свого попереднього району дислокації навколо Речиці вона перебазувалась на зимові квартири на захід, на кордон Волині та Полісся,

далеко від основного театру воєнних дій між українсько-татарськими і польським військами. Таким чином загроза литовської армії Московській державі на найближчі місяці відпадала, що дозволяло їй нарешті вирішити українську проблему.

1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення "гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їх і силами прийняти" та почати війну з Польщею. Московський уряд взяв курс на практичну реалізацію рішень Земського собору.

Випередивши Туреччину, Московська держава уникала небезпеки наближення Османської імперії до власних кордонів, а відповідно і воєнного конфлікту з однією з найсильніших держав світу. Взявши під контроль Україну, Московська держава перетворювала українські землі в своєрідний бар'єр на шляху експансії войовничого ісламізму, авангардом якого виступало Кримське ханство. Одночасно з цим Московська держава перетворювала українські землі в плацдарм наступу на Кримське ханство і заволодіння Північним Причорномор'ям і Приазов'ям.

З входженням України в союзні відносини з Московською державою значно зростала військова потуга останньої. Московити ще добре пам'ятали уроки "смути" початку XVII ст., коли на території Московщини одночасно діяли до 50 тис. українських козаків, які становили основу польської армії, та завдали їй величезних потрясінь.

З прийняттям України під "високу царську руку" московський уряд значно послаблював Річ Посполиту, могутність якої багато в чому базувалась на використанні природних і людських ресурсів України. Перед Московською державою відкривались райдужні перспективи відвоювання захоплених Польщею московитських і українських територій і таким чином продовжувати свій зовнішньо-політичний курс "збирання" під своєю егідою усіх "руських" земель, загальмованого на початку XVII ст.

В уявленні уряду Б.Хмельницького Московська держава була найнадійнішим союзником у протистоянні з Річчю Посполитою. Саме з її допомогою гетьман сподівався не тільки зберегти державну незалежність Української козацької держави, але і завдати нищівної поразки Речі Посполитій та об'єднати під своєю булавою всі етнічні українські землі.

- ¹ Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1998. – С. 136.
- ² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Роки 1650-1654. – К., 1996. – С. 451.
- ³ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – М. 1954. – С. 188.
- ⁴ Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. – С. 64.
- ⁵ Байдаус Х.Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648-1653) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 203.
- ⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 321.
- ⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 467, 479
- ⁸ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – С. 238-239.
- ⁹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 656.
- ¹⁰ Документы об освободительной войне украинского народа 1648-654 гг. – С. 642.
- ¹¹ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 498.
- ¹² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 262.
- ¹³ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 498.
- ¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 324-325.
- ¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 262-264.
- ¹⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 215 – 217.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 483 – 484.
- ¹⁸ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. С. 676.
- ¹⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 238.
- ²⁰ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 559.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 320.
- ²² Там само. – С. 322 – 323.
- ²³ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – С. 681.
- ²⁴ Там само. – С. 676.
- ²⁵ Там само. – С. 688.
- ²⁶ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 576.
- ²⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – С. 717.